

Tor Jørgen Melien

Opprettelsen av Forsvarets sanitet

Michael 2017; 14: 12–20.

Forsvarets sanitet er i 2016 75 år og ivaretar felles sanitetstjenester i Forsvaret. Spørsmål som reises i denne artikkelen er hvorfor Forsvaret fikk en felles sanitet i 1941. I forlengelsen av dette berøres motkreftene og om Forsvaret virkelig hadde en felles sanitet i årene 1941–1945. Artikkelen bygger på min bok Forsvarets sanitet. Helse for stridsevne 1941–2016 (1).

Sanitetssjefen

Fram til 1941 hadde Norge sanitet i landets to forsvarsgrener, Hæren og Sjøforsvaret. Fra august 1941 var saniteten formelt felles. Etter Den annen verdenskrig videreførte organisasjonen som hadde betegnelsen Forsvarets sanitet felles sanitetstjenester. I tillegg har Forsvaret egen sanitet i de enkelte forsvarsgrenene.

Mens krigen raste i 1941 opprettet den norske regjeringen i London en sanitet for Forsvaret – i dag videreført som Forsvarets sanitet. Den nye sanitetssjefen og hans sanitetsstab manglet ikke oppgaver og virkelyst. Sanitetsstøtte til våre stridende enheter på utefronten hadde høyeste prioritet, likeså støtte til det norske sivile helsevesenet i London og Edinburgh samt deltakelse i frigjøringen av Finnmark 1944–1945.

Sanitetstjenesten var fra 1941 ledet av sanitetssjefen (i dag videreført som sjef for Forsvarets sanitet). De tre første sjefene var:

Oberstløytnant, overlege Gunnar Johnson (1895–1957) var den første felles sanitetssjefen i Forsvaret høsten 1941, og han var fungerende sjef vinteren 1943. Johnson hadde tidligere vært sjef for feltsykehus både under borgerkrigen i Spania og under felttoget i Finland.

Oberst Johan Holst (1892–1953) var professor i kirurgi og ekspert på tuberkulose. Han hadde deltatt i den finske borgerkrigen 1918 i den norske ambulanseavdelingen og vært bataljonslege og regimentslege for Vasaregi-

Figur 1: Oberstløytnant Gunnar Johnson.

mentet. Under felttoget i 1940 var han sjef for Hærens sanitet, deretter sjef for nasjonalhjelpen. Han var sammen med Ole Berg (1890–1968) den første ledelsen i Milorg. Holst overtok etter Johnson og var sanitetssjef fra november 1941 til mai 1945.

Norge var som kjent okkupert fra sommeren 1940 og sanitetssituasjonen er knyttet til dr. med. Carl Semb (1895–1971). Fra 1940 var han sjef for

den hemmelige sanitetsorganisasjonen i Norge (SANORG) som han selv var en drivkraft i å få etablert og bygget ut. SANORG var i realiteten en hemmelig sykehusstruktur som kunne settes opp for å supplere de eksisterende sykehusene ved en gjenerobring av Norge. Semb satt også i Hjemmefrontens ledelse. Etter flukten til Sverige i 1943 var han den fremste norske lederen som fikk bygget opp polititroppene i Sverige i 1944. Regjeringen utnevnte Semb som sjef for Forsvarets sanitet våren 1945 for å lede saniteten under gjenerobringen av Norge, noe som ikke ble aktuelt. Semb tiltrådte likevel som sanitetssjef 15. mai 1945.

Utefronten 1940

På utefronten hadde vi tre herrer som hver på sin måte bidro til at Forsvarets sanitet ble opprettet: Karl Evang (1902–1981) Leiv Kreyberg (1896–1984) og Johannes Kvittingen (1906–1996).

Medisinaldirektør Karl Evang hadde alt bidratt gjennom sitt formannskap i landsrådet for sanitets- og sykehusberedskap fra 1939. Denne økte vektleggingen på å se sanitets- og helseressurser i sammenheng, var også relevant for utefronten.

Kaptein og professor Leiv Kreyberg var i Canada og USA fra sommeren 1940. Han ønsket seg en felles sanitet. Kreyberg er av mange blitt betraktet som far til Forsvarets sanitet. Men var det virkelige slik at en kaptein som satt i det fjerne Canada sørget for opprettelsen av Forsvarets sanitet i London? Hva var det som egentlig skjedde da Forsvarets sanitet ble opprettet?

Kreyberg var ikke den eneste som tenkte å etablere fellestjenester i Forsvaret. Hver av forsvarsgrenene hadde eget flyvåpen. Regjeringen fremmet så tidlig som i 1916 forslag om et felles flyvåpen, men uten resultat. Dette fikk igjen økt aktualitet under verdenskrigen ved opprettelsen av en felles norsk treningsleir for flyvåpnene i Canada. I Canada møtte Kreyberg det norske militære flymiljøet som var positivt til et felles flyvåpen. I mars 1941 besluttet Nygaardsvold-regjeringen å slå sammen ledelsen i Hærens og Marinens flyvåpen, et første skritt mot full sammenslåing.

Tilsvarende var det en aktiv og sterk sjef for etterretningskontoret i Forsvarsdepartementet som greide å etablere en felles etterretningstjeneste i Forsvaret. Regjeringen hadde opprettet det felles etterretningskontoret i Forsvarsdepartementet allerede sommeren 1940, og søkte å styrke denne fellestjenesten våren 1941 ved å overta ledelsen av Marinens etterretnings-tjeneste. Regjeringen lyttet til mennene som var for sammenslåinger i organisasjonen.

I mai 1941 gikk den norske militærmisjonen i Canada støttet av Kreybergs inn for å opprette en felles sanitet i Forsvaret. Dette fulgte Kreyberg

Figur 2: Fra det norske sykehus i London under Den annen verdenskrig.

opp en uke senere i et telegram til departementet og pekte på Gunnar Johnson som ny sanitetssjef. Johnson, som også var i Canada, reiste da til London. 7. juli 1941 erklærte forsvarsminister Oscar Torp (1893–1958) at Gunnar Johnson skulle bli sjef for «samtlige våpens sanitet», altså sanitets-sjef.

Hva var situasjonen i London i mai 1940? Kampene om Nord-Norge pågikk og Sør-Norge var alt okkupert av tyskerne. Generalmajor William Steffens (1880–1964) kom fra Norge og ledet fra 17. mai 1940 den norske militærmisjonen i London. Misjonen skulle sørge for militært samarbeid med de allierte, skaffe materiell til det norske forsvaret som var i kamp i Nord-Norge, og ta hånd om den økende norske militære virksomheten i Storbritannia og Frankrike. Ett av tiltakene var å nedsette en sanitetskomite. Leder for dette arbeidet var bakteriolog og løytnant Johannes Kvittingen.

Komiteens fullmakt fra 30. mai 1940 kan betraktes som en uformell start på Forsvarets sanitet. I løpet av tre–fire uker greide sanitetsutvalget å etablere et norsk helsesenter i London med å drive sesjon som en hovedoppgave – og senere et sykehus. Etter at de norske styresmaktene ankom London i juni 1940, arbeidet Kvittingen dels for Sosialdepartementet, dels

Figur 3: Oberst Johan Holst.

for Sjøforsvarets overkommando. Vi ser her en samarbeidsmodell som er en gjenganger i sanitetshistorien, nemlig et nært sivilt-militært samarbeid.

Hvorfor opprette en felles sanitet?

Hvorfor opprettet Nygaardsvold-regjeringen en felles sanitet for vårt eksilforsvar? For det første var det altså krefter i sving for å styrke fellestjenestene i Forsvaret på bekostning av forsvarsgrenene Hæren og Sjøforsvaret. Sammenslåingene av flyvirkomheten og etterretningstjenesten viser dette.

For det andre var det enkelte som trodde på ideen om at sanitet var en fellesressurs som stort sett var lik uansett hvor den ble brukt i Forsvaret. Ulighetene skulle etter denne tankegangen være mindre enn det som var felles. Dette var det delte meninger om. Semb viste senere til «de mange faglige oppgaver og problemer som er felles for alle forsvarsgrener og som derfor trenger en samordning. Det meste sanitetsmateriell anvendes likt av alle forsvarsgrener...[og sanitets-] faglige spørsmål som ikke atskiller seg vesentlig innen forsvarsgrenene» (2). Det var fruktbart å argumentere for en felles sanitet ut i fra det som er vanlig ved organisasjonsendringer. Sagt med andre ord: sammenslåinger og helheter er det beste. Vi kjenner dette argumentet igjen ved enhver såkalt effektivisering.

For det tredje var det et følt behov å ha en fellesledelse til å fordele et begrenset antall leger til de operative enhetene, særlig til fartøyene og flyskvadronene. Sjøforsvaret, og etter hvert flyvåpenene (hærens og marinens), var i kontinuerlig kamp. Det var derfor et skrikende behov for leger på utefronten. Den begrensede tilgangen på leger man hadde, måtte derfor prioriteres til å tjenestegjøre der det var størst behov. Dette krevde en best mulig utnyttelse av de legene man hadde. Det var derfor nødvendig å disponere militærlegene fra ett kontor og ikke fra flere. Ifølge Johan Holst var dette hovedgrunnen til ønsket om en felles sanitet. Det er et paradoks at toppledelsen ikke følte et tilsvarende ansvar for å sikre tilgang og fordeling av sykepleiersker. De ble overlatt til seg selv, underforstått at de hadde jo saniteten likevel.

For det fjerde var det bedre med ett enn med flere kontaktpunkter til våre allierte. Et avgjørende forhold var britenes ønske om færre og mer egnede kontaktpunkter hos de norske myndighetene. En felles norsk sanitetsstab i London kunne gjøre nettopp dette.

Oppsummert spilte Kreyberg en beskjeden rolle i de vindene som blåste i retning av fellestjenester i saniteten, altså bort fra sterke forsvarsgrener. Oppfatningen i den foreliggende litteraturen om at Kreyberg var initiativtakeren til fellessaniteten i Forsvaret, bør således nedtones. En hovedfaktor i utviklingen av militære organisasjoner er det tjenestegjørende personellet, men enkeltpersoners rolle er oftest vanskelig å fastslå. Avgjørelsene tas av sjefer, mens initiativene oftest kommer nedenfra. Vi må også huske på at befalet tilhører en organisasjon som får sine fullmakter ovenfra.

Var det motkrefter mot en felles sanitet?

Mens Sjøforsvaret hadde alle sine enheter i aktiv krigstjeneste og krevde over 50 prosent av sanitetsstøtten, pågikk det et avgjørende byråkratisk spill i London som resulterte i opprettelsen av en felles sanitet for eksilforsvaret og nedleggelse av saniteten i Sjøforsvaret og Hæren. På tross av at Sjøforsvaret utgjorde halvparten av de væpnede styrkene, valgte regjeringen å nedlegge Sjøforsvarets sanitet og å opprette en felles sanitet, styrt av ledere utgått fra Hæren. Det virker som kommanderende admiral Henry E. Diesen (1883–1953) var informert om planene om en felles sanitet, men han hadde ikke nevnt det til sin egen stab. Det ble derfor oppstuss i Marinen og den sentrale administrasjonen i London da saken ble kjent.

Sjøforsvaret var den aktøren som var mest skeptisk til en sammenslåing, og ifølge den nye sanitetssjefen, Gunnar Johnson, møtte han motargumentene før han begynte som sanitetssjef. Johnson antydte «at det muligens vil være heldig at hvert våpen har sitt avdelingssanitet» (3).

Figur 4: Vittighet i regjeringsorganet til forholdene i sanitetsledelsen under krigen.

Nestkommanderende for Sjøforsvaret kontréadmiral Edvard C. Danielson, skrev i juli 1945:

Erfaringene fra krigen med sammenslått sanitet mener jeg har vist at det ikke var en heldig ordning [...] Sammenslutning under en hatt av institusjoner som er av så vidt forskjellig art fører ikke med seg forenkling og øket effektivitet, men tvert imot overadministrasjon med derav følgende forsinkelse og sommel i administrasjonen. [...] forsvarsgrenenes saniteter bør ikke slås sammen (4).

Sanitetssjef Johan Holst fremmet sitt syn på felles sanitet til Forsvarsdepartementet i august 1944 og oppsummerte erfaringene på denne måten:

En konsekvens derav må være at utdannelsen av sanitetspersonell til Marinen skilles fra utdannelsen av sanitetspersonell til Hæren. Utdannelsen av sanitetspersonell til Marinen må ligge under Marinen (5).

Spørsmålet ble dermed om Forsvarets sanitet som egen organisasjon ville bestå etter at okkupasjonen opphørte og Forsvaret igjen etablerte seg på norsk jord. Felles eller atskilt sanitet i Forsvaret skulle bli en gjenganger i mange utredninger i de følgende tiårene. Hvor skulle balansepunktet ligge mellom avdelinger med integrert sanitet, kontra en felles sanitet for hele Forsvaret? Dette er et overordnet spørsmål som det ikke finnes noe entydig svar på. Til ulike tider har spørsmålet kommet opp om hvor avbalanseringen mellom de to hensynene skal ligge.

Ble det en fellessanitet slik Nygaardsvold-regjeringen la opp til i 1941?

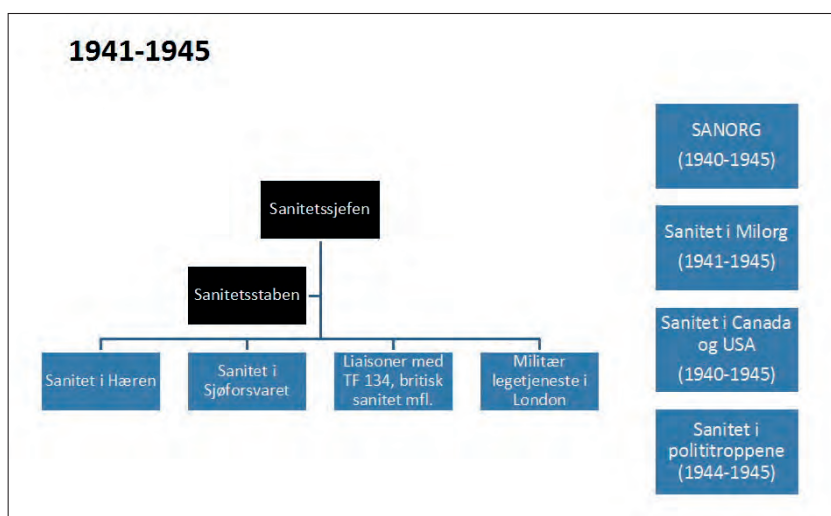
Høsten 1941 fikk sanitetssjef Gunnar Johnson vite at sjefen for Hærens sanitet Johan Holst var kommet seg til Stockholm, og Holst hadde høyere grad og høyere medisinsk kompetanse enn han. Johnson ønsket derfor at Holst skulle overta som sanitetssjef, og han overtok som sjef etter Johnson 1. november 1941.

Holst var i 1941 en internasjonal «kjent og akta» kirurg, og sjefen for Marinens sykehus i Edinburgh, Johs. Kvittingen, karakteriserte hans fremferd som «elegant og fin». Sammen med tre kolleger fra London-tiden karakteriserte de obersten som «en rettlinjet og rettskaffen mann». Tross den behagelige obersten var det ofte uro i den lille sanitetsstaben mens han var sjef. Slik var det å ha driftige majorer og oberstløytnanter under seg. Faglige uenigheter og personlige motsetninger utviklet seg til konflikter i den lille sanitetsstaben, noe som ble karikert i det offisielle norske organet *Norsk Tidend* sommeren 1944 med følgende tekst:

Forlydende er sanitetsoffiserene overført fra ikke stridende til stridende. Med krigersk aktelse A. Andriksen, jøssing og harpist (6).

Etter at Holst overtok ledelsen, sørget han for å etablere nyttige kontakter hos de britiske autoritetene og kom raskt på talefot med personellet i Sjøforsvarets overkommando. Ved årsskiftet 1941–1942 opprettet Holst en stilling som «grensjef» for Marinen i sin stab etter anmodning fra Sjøforsvarets overkommando, og senere beordret han en «grensjef» for Hæren og flyvåpnene. Pendelen slo derfor noe tilbake fra den tydelige fellesløsningen som var vedtatt sommeren før. En både-og-løsning ble knesatt av Holst, og denne har siden vært gjeldende for saniteten i Forsvaret: hensyn til både fellesløsninger og løsninger for den enkelte forsvarsgren. Holst mente at saniteten teknisk sett var så ulik i forsvarsgrenene at han valgte å følge opp Sjøforsvarets forslag om egne grensjefer. «Grensjefene» fikk det daglige ansvaret for administrasjon av sanitetspersonell og -materiell for sin egen forsvarsgren.

Dersom vi ser de fire årene 1941 til 1945 under ett, kan vi fastslå at sanitetssjefen beholdt «sanitetsledelsen» av eksilforsvaret, dvs. saniteten både i Hæren og Sjøforsvaret samt de to flyvåpnene i Storbritannia. Men han oppnådde ikke å få ledelsen over den norske saniteten i USA-Canada, SANORG, Milorgs sanitet i det okkuperte Norge og polititroppenes sanitet. De tre sistnevnte lå under forsvarssjefen. SANORG var et militær-sivilt samarbeid. I definerte krigssoner skulle SANORG ligge under krigsmakten, utenfor krigssonene skulle den tilhøre det sivile helsevesenet.

Figur 5: Sanitetens organisasjonskart 1941–1945.

Konklusjonen er at vi aldri fikk en fullt ut felles sanitet under andre verdenskrig, men de fellestjenestene vi hadde etablert i London under krigen, er siden blitt ivaretatt av Forsvarets sanitet.

Noter

1. Melien TJ. *Forsvarets sanitet. Helse for stridsevne 1941–2016*, Oslo: Dreyer 2016.
2. Foredrag holdt i Det norske medicinske Selskab i januar 1947 av sjefen for Forsvarets sanitet, Carl Semb.
3. NHM. Eske 219. MP3 Johs. Kvittingen. Fra Johnson til FD. Sanitets organisasjon 13.08.1941.
4. Brev av 21.07.1945 fra kontréadmiral E.C. Danielsen til SOK, ref. 3501/318.9/ECD/MK.
5. Holsts forord. I: Kvittingen, Johs. og Nils Bonsaksen. *Sykdom og skade i den Kgl. Norske Marine i krigsårene 1940–1945*, Oslo 1949/1952: 6.
6. *Norsk Tidend*, 26. juli 1944.

Tor Jørgen Melien
TorJorgen.Melien@ifv.mil.no
Institutt for forsvarsstudier
Kongens gate 4,
Postboks 890 Sentrum
0104 Oslo